

STARE CRKVE U CETINSKOJ KRAJINI

Uvod

Naziv Cetina ili Cetinska krajina zemljopisno označuje zapravo područje srednjega i gornjega toka rijeke Cetine, od njezinih izvora podno Dinare (najznačajniji su Milaševo, Vukovića vrelo i Četnikovo vrelo) pa do ulaska u kanjon ispod Trilja. To se područje, s površinom većom od 1500 km², poklapa s povijesnim prostorom negdašnje srednjovjekovne Cetinske županije koja je za mletačke uprave dobila naziv Cetinska ili Sinjska krajina kako se često i danas naziva. Izvan su se njezina sastava nalazili tek sjeverozapadni dijelovi današnje krajine koji su bili u sastavu Kninske županije, a tijekom 12. ili 13. st. posebna Vrhrčka (Vrlička) županija. Stoga se može reći da je Cetinska ili Sinjska krajina jedna od najstarijih hrvatskih povijesnih regija i cjelovit prostor koji stoljećima nije mijenjao svoje granice.

U posljednjim administrativnim podjelama ta je regija najvećim dijelom pripala Splitsko-dalmatinskoj županiji (gradovi Sinj, Vrlika i Trilj i općine Hrvace, Otok i Dirmo), a tek manjim dijelom Šibensko-kninskoj županiji (općine Kijevo i Civljane). Na tom području ima danas približno 65.000 stanovnika u 79 naselja. Okosnicu regije u uskome središnjem dalmatinskome kopnenom području između obronaka Dinare i priobalja tvori rijeka Cetina s mnogobrojnim pritocima i svojim tokom povezuje nekoliko nevelikih polja (Cetinsko i Paško, Hrvatačko te najveće Sinjsko) što su njezini glavni gospodarski i demografski potencijali. Cetinska je krajina položena u pravcu sjeverozapad-jugosistok i prati planine koje je okružuju – Dinaru i Kamešnicu sa sjeveroistoč-

OLD CHURCHES IN THE CETINA REGION

The region encompassing the middle and upper reaches of the Cetina River has always been well populated and, during the great migration of peoples, it also represented a visible frontier between the Romanized population and new barbarian peoples. Naturally, churches were also built along this frontier, and some of them now rank among the best known examples of early-Croatian church architecture. A six-apsed church in Brnaze, situated at the site presently occupied by a football field, is described in greater detail. Some preserved remains of an early-Christian church in Otok are mentioned, and an account is given of a church in Koljani, from which many valuable fragments of stone plastics have been preserved. The church was however fully demolished by inadequate explorations, and is now situated at the bank of the Peruća Lake. The Church of St. Salvation in Cetina, with the best preserved old bell tower in Dalmatia, is described in the final part of the article. This church confirms that a strong link existed between the Franks and Croats in the early 9th century, as evidenced by very visible Frankish influences on the church itself. A general impression is that not enough attention is being paid to archaeological sites in the Cetina region, despite the abundance and significance of existing and potential finds.

ne strane, a s jugozapadne lanac planina i brdskih visova Svilaje.

Cetinska je krajina stoga oduvijek prometno povezivala dalmatinsko priobalne gradove sa središnjom Hrvatskom i Bosnom na sjeveru, dijelovima Dalmacije na zapadu te na istoku s Hercegovinom i južnim dijelovima Dalmacije.

Povijesni prikaz i arheološka istraživanja

Iako tragove naseljenosti na prostoru Cetinske krajine možemo pratiti još od paleolitika i mezolitika, o čemu svjedoče arheološki nalazi u Gospodskoj pećini iznad Milaševa izvora Cetine, neprekidnu naseljenost toga kraja možemo pratiti tek od ranoga brončanog doba (od 1900. do 1600. pr. Kr.) da se tu razvila tzv. cetinska kultura. Njezini si pripadnici živjeli na cijelom području srednje Dalmacije i Hercegovine, a ime je dobila upravo po mnogobrojnim nalazištima uz rijeku Cetinu.

Potkraj brončanoga ili početkom željeznog doba na prostor su se Cetinske krajine naselili pripadnici ilirskih Delmata, ratobornog plemena kojega su Rimljani uspjeli slomiti nakon niza vojničkih pohoda tek početkom 1. st.. O snažnom otporu koji su Delmati pružali rimskim osvajačima iz svojih gradinskih naselja podignutih na obroncima okolnih planina i o dojmu koji su pritom ostavili svjedoči i činjenica da su Rimljani potom svoju dotadašnju provinciju Ilirik nazvali Dalmacijom. Rimsku vladavinu na području Cetinske krajine obilježila je snažna urbanizacija o kojoj svjedoče ostatci utvrđenih rimskim logora u Čitluku (Aequum) i Gardunu (Tilurium). Nesumnjivo je najveće naselje bilo 5 km udaljeno od današnjeg Sinja i već je za cara Klaudija (41.-54.) kao jedino u kopnenom dijelu provincije Dalmacije steklo status kolonije (Colonia Claudia Aequum), a vođu je dobivalo s izvora Cetine. U današnjem je Gardunu bio vojni logor, najprije sjedište VII. legije, a poslije

i nekoliko manjih kohorti i drugih pomoćnih jedinica. Dakako da su Rimljani u plodnim poljima uz rijeku kao i drugdje gradili monumentalna stambena i gospodarska zdanja (*villa rustica*) čiji su ostatci i danas uočljivi na dvadesetak mjesta.

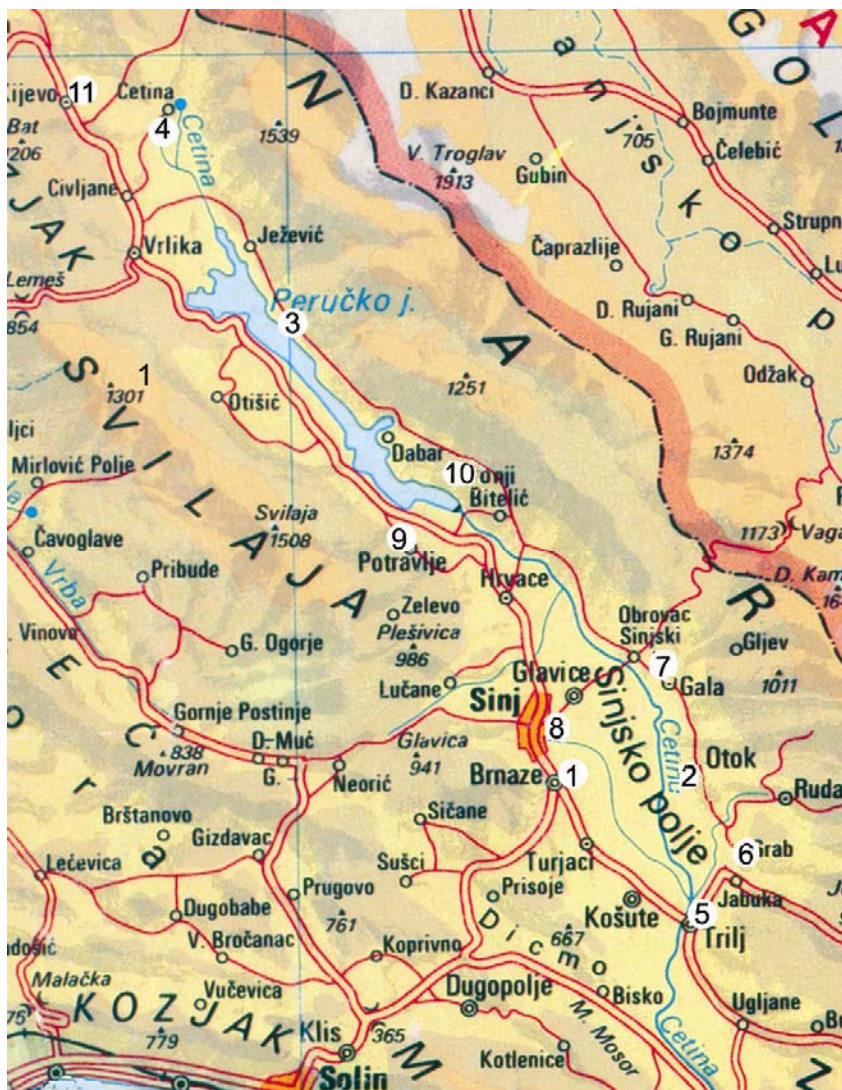
Pod rimskom je vlašću Cetinska krajina bila sve do propasti Zapadnoga Rimskog Carstva (481.) kada je Dalmaciju osvojio germanski vojskovođa Odoakar. Kada su Odoakara 493. porazili Istočni Goti, cijelo je područje od mora do Drave (sa sjedištem u Saloni) bilo u sastavu jedinstvene vojne upravne jedinice. To je trajalo sve do 535. kada je državu Istočnih Gota napao istočnorimski (bizantski) car Justinijan I. U dugotrajnom je ratu država Istočnih Gota bila potpuno uništena. Bizantsko je Carstvo za Justinijana i njegovih nasljednika izgradilo duž cijele Cetinske krajine fortifikacijski sustav s nizom utvrđenih gradova, samostalnih utvrda i stražarnica čiji su tragovi i danas vidljivi (sinjski Grad, Čačvina, Ruda, Udovičići i Gala). Ostatci utvrda svjedoče o tome da je područje Cetinske krajine bilo krajem 6. st. granični prostor pridošlog avarskog, slavenskog stanovništva i naposljetku hrvatskog te romaniziranog stanovništva. Granica je u 7. i 8. st. bila upravo na rijeci Cetini. O razgraničenju pridošloga i romaniziranog stanovništva dodatno svjedoče i toponimi. Naime, na lijevoj strani Cetine nema preživjelih predslavenskih toponima, dok su na desnoj obali vrlo česti – Trilj (*Tilurium*), Sinj (*Osinium*) i Dicmo (*Decimin*).

Unatoč jakom obrambenom sustavu, bizantsku su vlast u Cetinskoj krajini srušili Slaveni (Hrvati) i Avari koji su u prvom naletu osvojili njezine sjeveroistočne dijelove i uspostavili vlast na rijeci Cetini, a u drugom naletu doseljavanja i preostali dio Cetinske krajine.

Prekretnicu je u povijesti Cetinske krajine imalo Franačko Carstvo pod čijim se političkim utjecajem u 9. st.

oblikovala Cetinska županija, a ona se u 10. st. prvi put spominje u sastavu Hrvatske.

Talovaca (1437. - nakon 1453.) i Ulricha Celjskog (1456.). Nakon što je Ulrich iste godine poginuo u Be-

Smještaj starokršćanskih i predromaničkih crkava u Cetinjskoj krajini: 1. Sv. Mihovil, 2. Mirine u Otoku, 3. Crkvina u Gornjim Koljanima, 4. Sv. Spas, 5. Okolište blizu Trilja, 6. Grebčine u Grabu, 7. predromanička crkva u Gali, 8. starokršćanska crkva u Sinju, 9. starokršćanska crkva u Potravlju, 10. crkva u Vučipolju, 11. Sv. Mihovil u Kijevu

Čini se da je prostor Cetinske krajine za ugarsko-hrvatskih kraljeva bio znatno napučen i da je doživio snažan gospodarski razvoj. U početku je cetinski prostor bio kraljevo dobro, a potom u vlasništvu Splitske nadbiskupije (1078.-1210.), kneza Domalda (1210. - nakon 1243.), knezova Bribirskih (prije 1272.-1322.), kraljeva Karla I. Roberta i Dudovika I. Velikog, knezova Nelipčića (1345.-1434.), Frankopana (1434.-1437.),

ogradu kao posljednji muški izdanak toga velikaškog roda, došlo je do borbe koja je završila 1459. kada je veće dijelove Cetinske krajine zaposjeo ban Petar Špirančić (poslije cetinski i kliški knez), a dijelove oko plemićkog grada Čačvine herceg Stjepan Vukčić Kosača. Nakon bana Pavla cetinsko je knežstvo prešlo u posjed hrvatsko-ugarskog kralja Matije Korvina i njegovih nasljednika. Turci su cetinski prostor pokušavali

zauzeti u nekoliko pokušaja krajem 15. i početkom 16. st., a Sinj je osvojen 1513. ili 1516. godine. To je uzrokovalo veliko iseljavanje stanovništva, uglavnom na sjevernodalmatinske otoke i u Slavoniju, a Cetinska je krajina bila podijeljena u nahiju Vrliku i nahiju Sinj i Cetina. Te su nahije najprije bile u sastavu vilajeta Hrvati sa sjedištem u Sinju, a poslije u sastavu Kliškog sandžaka.

Završetkom Morejskoga rata i mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.) veći je dio Cetinske krajine pripao Mletačkoj Republici koja je počela organizirati vojnu granice sa sjedištem u Sinju. Do potpunog je ustroja Cetinske krajine kao jedinstvenoga vojno-upravnoga područja mletačke vojne granice došlo tek nakon mira u Požarevcu (1715.) kada je stavljena pod zapovjedništvo krajinskoga pukovnika.

Budući da je status vojne granice Cetinska krajina zadržala sve do propasti Mletačke Republike 1797., ona je poput ostalih dijelova Dalmacije, ostala bez ikakva gospodarskog razvitka. Stanje se nešto popravilo za kratkotrajne francuske uprave (1809-1815.), a Sinj i Krajina znatnije promjene doživljavaju tek u drugoj polovici 19. i početkom 20. st. U Sinju je 1853. otvorena klasična gimnazija, prva viša škola u Habsburškoj Monarhiji na hrvatskom jeziku, a nedugo potom pri gimnaziji je osnovan i jedan od prvih naših arheoloških muzeja – Muzej starina koji i danas djeluje kao Arheološka zbirka Franjevačkog samostana. Valja reći da je to bila četvrta naša muzejska ustanova nakon Splita (1820.), Zadra (1830.) i Zagreba (1846.).

Prva su arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini započela tek krajem 18. st., za razliku od ostalih dijelova Dalmacije gdje su prvi pokušaji istraživanja zabilježeni znatno prije. Prve su arheološke bilješke, uglavnom u Aequumu, donijeli talijanski autori, među kojima i slavni Alberto Fortis (1741.-1803.), ali i

mladi Sinjanin Ivan Lovrić (1754.-1777.), student medicine u Padovi. Stvarni početak arheoloških istraživanja i skupljanja arheoloških predmeta započeo 1860. kada je u Čitluku slučajno pronađena vješto obrađena mramorna šaka koja je očito pripadala skulpturi nadnaravne veličine. Potom je u arheološkim istraživanjima pod vodstvom fra Konstantina Matasa pronađena glava mramorne statue Herakla i to je potaknulo osnivanje muzeja. Zanimanje za starine bilo je potaknuto i privatnim kolekcionarstvom, posebno numizmatičkim, koje je tada bilo vrlo razvijeno među pripadnicima uglednih sinjskih obitelji, ali nažalost ni jedna od tih vrijednih zbirka nije sačuvana.

U drugoj polovici 19. i početkom 20. st. arheološka su se istraživanja razvijala u dva smjera. Jedan su zastupali profesori sinjske gimnazije uz podršku Arheološkog muzeja u Splitu, a odnosi se ponajprije na ispitivanja uglavnom antičkih spomenika uz srednji tok Cetine (ponajprije u Čitluku). Drugi je smjer podržavalo 1887. osnovano *Kninsko starinarsko društvo* (poslije Prvi muzej hrvatskih starina u Kninu, danas Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu) koje je uz pomoć povjerenika ili stručnih arheologa (iz Zagreba i Sarajeva) poticalo istraživanja uz gornji tok Cetine, ponajprije na srednjovjekovnih lokalitetima. No valja reći da se i u jednom i u drugom slučaju radilo o amaterima koji nisu vodili računa ni o najosnovnijim podacima, čak ni o mjestu nalaza, pa sve istraženo često ima malu znanstvenu vrijednost. Tome su pridonijele i nesretne okolnosti, posebno u II. svjetskom ratu, kada je 1942. inventar kninskog muzeja preseljen u Sinj, a potom 1945. u Split, a u bombardiranjima Sinja 1943. stradala je cjelokupna dokumentacija franjevačke zbirke. Ipak ostali su sačuvani članci i rasprave tiskani u stručnim časopisima koji su tih godina pokrenuti u Splitu, Zagrebu i Kninu, gdje su dje-

lovali klasici naše arheologije – don Frane Bulić (1846.-1934.), don Šime Ljubić (1822.-1896.) i fra Lujo Marun (1857.-1939.).

Ipak ti su se članci uglavnom ograničavali na popis spomenika i obavijesti o najznačajnijim nalazima, a nerijetko se bez dovoljno stručnog znanja neuspješno pokušavalo riješiti pojedine stručne probleme. Mnogi nisu bili ni minimalno stručno osposobljeni niti su imali terenskog iskustva, a posebno je bio zapamćen vrlički paroh Petar Stanić koji je istraživao srednjovjekovnu crkvu i groblje u Gornjim Koljanima i antičko nalazište u Barleku. U potrazi za antičkim spolijama u zidovima potpuno je prekopao groblje i crkvu u Koljanima, a nije bolje prošao ni antički graditeljski sklop u Barleku. O Stanićevim je istraživanjima, koja je znao obavljati i svojevrijedno, slavni istraživač i direktor Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu Carl Patsch (1865.-1945.) doslovno napisao: "On je potaknuo i druga lica na iskopavanja, što je dovelo upravo do starinarskog pljačkanja" [1].

Na sreću u istraživanjima u Cetinskoj krajini sudjelovali su i ugledni istraživači, poput već spomenutih Bulića i Patscha, ali i Josip Alačević i Frano Radić, a nalazišta su posjećivali i mnogi slavni europski lingvisti i arheolozi, primjerice Otto Hirschfeld, Robert Schneider, Carlo Masner i Otto Berndorf. Povećano zanimanje domaćih i stranih arheologa te privatnih kolekcionara uočilo je i lokalno stanovništvo i vrlo brzo shvatilo da se pronalaženjem ostataka može i zaraditi pa je tako spašen velik broj pojedinačnih spomenika. Ipak kao i drugdje u Europi, posebno u srednjoj Italiji, išlo se i u drugu krajnost, pa su se počele proizvoditi i krivotvorine. U tome je prednjačio daroviti gardunski kovač Petar Pezelj koji je lijevao različite brončane predmete i umjetno ih patinirao te uspio prevariti mnoge ugledne svjetske stručnjake. Oni su ih otkupljivali za

kolekcionare i muzeje, primjerice u Beču i Sarajevu. Ipak je raskrinkan vrlo brzo, ali ponajprije zbog nespretnog trgovanja [1], [2].

Prava su i temeljita arheološka istraživanja započela između dva svjetska rata, a posebno od 1945. godine te se nastavljaju i danas. No dojam je da se u tom kraju, bogatom svakovrsnim arheološkim nalazištima, od kojih su mnoga nepovratno uništena, ipak ne istražuje ni dovoljno temeljito ni dovoljno često. To se zaključuje prema brojnim pronađenim tragovima predromaničkih crkava čija nalazišta uopće nisu do kraja istražena.

Crkva Sv. Mihovila u Brnazama

U Brnazama na istočnim padinama Ivković glavice, brda koje duboko zadire u zapadni rub Sinjskog polja, nekad se nalazila crkva Sv. Mihovila, jedna od naših šesterokonhalnih (šesteroapsidalnih) crkava s kraja 9. st. kakvih se iz tog doba mnogo pronašlo u prostoru uokolo Zadra i Splita. Neki su ih nabrojili 8, a neki čak i 10.

Istraživanja na Ivković glavici u Brnazama –vide se tragovi antičke građevine, starokršćanske crkve (zatamnjeno) i predromaničke crkve Sv. Mihovila

Crkva je građena na položaju koji su mještani nazivali i Mandačeva i Burnarska glavica, ali i Mijoljača odnosno Mijoljača i u posljednje vrijeme

Meljača, a ta imena očito potječu od naziva crkve.

Crkva je izgrađena na kompleksnom arheološkom nalazištu koje je najprije bilo gradinsko naselje, potom antičko, a ispod predromaničke crkve pronađeni su i neznatni tragovi starokršćanske memorije. Šesteroapsidalnu je crkvu bilo prekrilo staro srednjo-

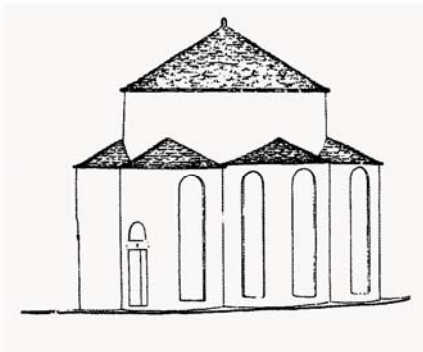

Pretpostavljeni tlocrt i izgled crkve Sv. Mihovila

vjekovno groblje s ukupno 109 istraženih grobova, a zaštitna je istraživanja obavio Stjepan Gunjača 1947. [4]. Iz jedva naslućenog tlocrta, kojemu su brojni ukopi neke dijelove zidova potpuno uništili, teško je o

vi Sv. Trojice u Splitu. Sada međutim nije ništa moguće utvrditi jer su svi tragovi nepovratno uništeni.

U istraživanjima toga složenoga arheološkog nalazišta pronađeni su reljefni ulomci dvaju pluteja starokršćanske crkve (ukrašeni prizorima euharistije i starozavjetnog prizora o Joni), što prema obradi upućuje na

salonitaski krug prije 6. st. U sloju je ispod toga, uz dijelove antičkog graditeljstva, pronađeno i više ulomaka antičkih keramičkih posuda, nešto brončanog novca i jedan žrtvenik. Pronađeno je i nešto prapovijesnih tragova (ulomaka keramičkih posuda i kamena sjekira), ali i ostatci kamenog namještaja crkve iz ranoga srednjeg vijeka. Radi se o prozorskoj tranzeni i pilastru oltarne pregrade čija obrada upućuje na primorski splitsko-trogirski krug. Vjerojatno je stoga crkva nastala krajem 9. st. u doba kneza Branimira kada je umjesto preminulog Marina na dužnost splitskog nadbiskupa stupio ninski i hrvatski biskup Teodozije. Valja reći da su dijelovi oltarne pregrade ukrašene pleterom i luka s kukama bili pronađeni u zidovima okolnih kuća. Crkva je, čini se, potpuno srušena u 13. st., vjerojatno u tatarskoj navali i nikad potom nije obnovljena [1], [2], [5].

Ono što se dogodilo s ovim složenim nalazištem zaista zaslužuje posebnu pozornost. Čini se da su posljednji ostatci nalazišta uništeni još 1949. zbog iskapanja pijeska i da od cijeloga nalazišta, na kojemu su bili

Ulomci natpisnih greda i oltarne pregrade crkve Sv. Mihovila

prapovijesna gradina, antička građevina, ranokršćanska crkva, srednjovjekovna crkva Sv. Mihovila i mnoštvo srednjovjekovnih grobova, dakle povijesnih tragova iz više tisućljeća, nije doista ostalo ništa. Zapravo bilo bi nepošteno kada bi se reklo da nema ničega jer je na tome prostoru nedavno uređeno i svečano otvoreno suvremeno novo nogometno igralište koje se, dakako, zove: Športski centar *Sveti Mihovil*, Brnaze-Meljača, Sinj. Oni malobrojni koji se još sjećaju gdje se crkva nekad nalazila uvjerali su nas da je bila na zapadnom dijelu, praktički u šesnaestercu ili korneru današnjeg igrališta. No poslije smo usporedbom tlocrta i njihovih mjerila utvrdili da je ipak bila istočnije, možda čak i na samom centru.

Pažljivo smo obišli sav okoliš igrališta i nismo pronašli nikakvih kamenih tragova, što bi zaista bilo neobično nakon iskopa teškim strojevima, a

Nogometno igralište je na mjestu gdje je bila crkva Sv. Mihovila

nismo uspjeli doznati ni je li netko barem kontrolirao iskop pri odvoženju na odlagalište.

Stoga od negdašnje crkve nije ostalo ništa osim naziva jednoga novoga nogometnog igrališta i jednog crteža na obližnjoj betonskoj pozornici ispred koje se, kako kažu, održava navodno slavni *Brnaški dernek*. To je vjerojatno ujedno i jedini poznati crtež crkve (iako upitne vjerodostojnosti) kojoj su potpuno zatruti svi tragovi.

Crkva na položaju Mirine u Otoku

Mirine su kasnoantički sakralni kompleks s grobljem u Otoku, nedaleko negdašnjega riječnog otoka Dugiš i od lijeve obale Cetine udaljeno otprilike 400 m. Otkrili su ga sasvim slučajno arheolozi Branimir Gabričević i Antun Ercegović tijekom istraživanja sojeničkog naselja iz neolitika na Dugišu. Ime Mirine dugo je

Pogled iz zraka na ostatke starokršćanske crkve u Otoku

živjelo u narodu iako je cijeli kompleks bio zatrpan zemljom, a slični se nazivi (*mirus* – zid) mogu pronaći na Braču i na Krku.

Prvi su tragovi pronađeni prije II. svjetskog rata kada je neki seljak pri oranju pronašao nekoliko ulomaka figuralne i ornamentalne plastike koji su bili dospjeli u splitski Arheološki muzej i prema stilskim značajkama svrstani u specifični kasnoantički krug, poznat po pronađenim spomenicima u Bosni.

Dok su spomenuti arheolozi otkopavali na sasvim drugom mjestu, sjetili su se pronađenih fragmenata i uz pomoć mještana utvrdili mjesto nalaza. Nakon samo nekoliko dana kopanja pronađen je zid velike jednobrodne bazilike razmjerno velikih dimenzija (duga 23 m). Radi se o gotovo kvadratnoj građevini s polukružnom apsidom koja je opremljena klupom za svećenike i katedrom. Sa svih se strana na osnovni kompleks naslanjaju aneksi različitih dimenzija i namjene. U složenom je nartekusu na zapadnom pročelju bila grobna komora iako su grobovi nađeni i na drugim mjestima u crkvi. U prostoriji s južne strane svetišta nalazila se i krstionica s piscinom (bazenom) križnog tlocrta. Uz građevne je ostatke pronađeno dosta dekorativne kamene plastike osebujne ornamentike, s figuralnim i geometrijskim motivima, a osobitost je pojava dvostrukog pletera s reljefnim ispupčenjem, ukrašena kružnicama i kružićima. Pronađen je i jedan sarkofag iz istog doba kada je crkva građena koji je bio ukrašen reljefnim križem u kružnom okviru.

Gabričević je crkvu djelomično konzervirao, ali o nalazima nije ništa napisao osim u *Slobodnoj Dalmaciji* 1955. Čini se da ni istraživanja nisu bila osobito temeljita jer je bilo tragova i na širem prostoru, pa je bilo pretpostavki da je tu bio i starokršćanski samostan, što međutim nisu potvrdila i georezistentna mjerenja 1985. Crkvu je s obzirom na baptisterij proglasio biskupskom, pozvavši se na provincijske sinode održane 530. i 533. u Saloni kada je široki kopneni dio goleme Salonitanske nadbiskupije, koja se prostirala do današnje planine Vlašić u Bosni, razdijeljen na tri nove biskupije: Mucrum na jugu, Sanseterum na jugoistoku i Ludrum na sjeverozapadu. Stoga je pretpostavio da je Ludrum bio zapravo današnji Otok, a da je pronađena bazilika zapravo bila biskupska crkva.

Ipak to su osporavali mnogi autori, a posebno Ante Milošević [2] koji je utvrdio da je u odlukama sinoda iz 533. utvrđena južna međa nove bis-

Ostaci crkve na položaju Mirine u Otoku

kupije i da njezinu južnu granicu određuju područja prijašnjih antičkih naselja – Magnum, Aequum i Salviae. To znači da je granica išla prostorom današnjega Drniškoga, Hrvatačkoga i Glamočkoga polja, a da ostale međe nisu ni navedene jer su bile sukladne s granicama Salonitanske nadbiskupe. Stoga je nedvojbeno da u Otoku, koji je kao i cijeli prostor uz srednji tok Cetine ostao u sastavu nadbiskupije, nikako nije moglo biti sjedište biskupije Ludrum. Štoviše spomenuo je i da je ona bila znatno sjevernije, možda i na prostoru današnjeg naselja Biskupije, kako je to davno bio predložio Vjekoslav Klaić.

No neobična plastika koje nije bilo na prostoru Salonitanske biskupije te postojanje relativne velike crkve na prostoru gdje prije ni poslije nije bilo nikakva ukapanja, što je inače

Ostaci krstionice starokršćanske crkve u Otoku

pravilo na cijelom prostoru Dalmacije i susjednih krajeva, potaknuli su ga na jedan smjeli zaključak da su crkvu u 7. st. izgradile izbjeglice

koje su se povlačile pred avaro-slavenskom najezdom, možda čak i iz Sirmija, na prostoru koji je u to doba bio relativno siguran. Potkrijepio je to i sarkofagom sirmijske opatice u Manastirinama u Saloni. Pozvao se i na tvrđnje Konstantina VII. Porfirogeneta koji je zauzimanje Salone tumačio odmazdom avaro-slavenskih plemena za pljačkanje njihovog prostora s lijeve strane Cetine od strane romanskog stanovništva. Stoga su im jednom postavili zasjedu, pobijedili ih, oduzeli im oružje i zastave i tako preobučeni slobodno prošli pokraj Klisa i razorili Salonu. Poslije se situacija smirila, posebno i zato što je granica na Cetini prema trgovinama postojala još i u prvim desetljećima 8. st. [1], [2].

Valja dodati da Branka Migotti [5], koja također ne vjeruje da je u Otoku bila biskupija, pretpostavlja da je crkva u Mirinama bila posvećena Sv. Luki evanđelistu jer je tom sveću, kao jedina u Cetinskoj krajini, posvećena i župna crkva u Otoku te da je na nju ta posveta prenesena [5].

Crkvina u Gornjim Koljanima

Prostor gornjeg toka i izvora Cetine bio je, rekli smo već, odavno naseljen, a čak je u ranom brončanom dobu ovdje bila i dotad nepoznata prapovijesna skupina, nazvana cetinska kultura, a koja je poslije prepoznata na području srednjodalmatins-

kih otoka do Drine i od sjevernodalmatinskih prostora do Epira u današnjoj Grčkoj. Taj je prostor obilovao brojnim ilirskim gradinama, a i Dalmati su se ovdje najdulje opirali romanizaciji. Štoviše kada su u posljednjim stoljećima rimske vladavine u 5. i 6. st. na prostore gornjocetinskog područja stigli novi narodi, romanizirano je stanovništvo ponovno naselilo stara gradinska naselja.

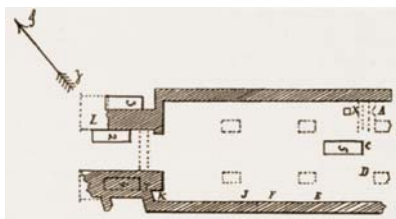
U 9. st. došlo je do mirnijih godina, a vrijeme je to i prve organizirane hrvatske države na čelu s knezom i županima, a grade se i prve hrvatske crkve u Koljanima i u Vrh Rici. Naselje u Koljanima oduvijek je bilo jedno od važnijih na prostorima nadomak izvora Cetine, pa su tu bila velika prapovijesna naselja (Ciganska i Modrića gradina), a poslije i antičko naselje (u Reljinoj ogradi) koje je stoljećima nadziralo glavni riječni prijelaz na tom mjestu. Tu su Mlečani u 17. st. bili izgradili tzv. Vukovića most – najduži most u Dalmaciji. Uz taj su prijelaz pronađeni vrlo vrijedni predmeti – mačevi i ostruge.

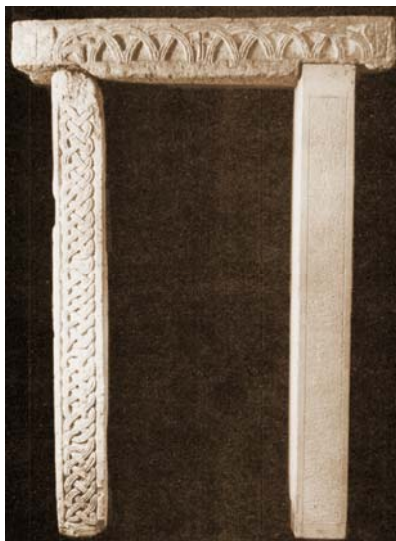
Sadašnji izgled Crkvine u Gornjim Koljanima na obali Peručkog jezera

Na položaju Crkvina u Gornjim Koljanima, zapadno od zaseoka Bodrušići, na lokalitetu koji je danas na obali Peručkog jezera, bili su temeljni ostaci velike starohrvatske crkve. Međutim nesretno provedena arheološka istraživanjima krajem 19. i početkom 20. st., koja smo već spominjali, a još više temeljito krčenje terena za vinograd 1936., gotovo su u cijelosti uništili sve tragove. Stoga ni revizijska istraživanja 1956., provedena prije punjenja akumulacije

HE *Peruća*, nisu donijela nikakve nove spoznaje.

Jedini sačuvani tlocrt crkve u Gornjim Koljanima (F. Radić)

Okvir bočnih vrata preklesan od nadvratnika starokršćanske crkve u Gornjim Koljanima

Prema jedinom dosad poznatom tlocrtu, koji je nakon završenih istraživanja objavio Frano Radić, može se

raspoznati da se radilo o jednoj relativno uskoj trobrodnoj crkvi koja je vjerojatno imala zvonik (wetswerk) na zapadnom pročelju. Duljina sačuvanih bočnih ostataka (bez svetišta) iznosila je 13 m, a širina 5,7 m. Uokolo crkve bilo je mnogo grobova, a pronađeni su i antički tragovi, tako da se pretpostavlja da je predromanička crkva izgrađena među antičkim ostacima. Čini se da je tu nekad bila i ranokršćanska crkva, a o tome su ponajprije svjedočili ranokršćanski ulomci – dio kapitela i oranta (starokršćanski stojeći ženski lik s rukama sklopljenim za molitvu). No ti su tragovi u međuvremenu nestali [5]. Ipak je jedan starokršćanski element sačuvan. Riječ je o nadvratniku s vjerojatno bočnih vrata koji je preklesan u ranom srednjem vijeku i od kojega su preostala dva uklesana križa na krajevima.

No zato je iz predromaničke crkve u Gornjim Koljanima sačuvana gotovo cijela oltarna pregrada koja pripada najljepšim primjercima ranosrednjovjekovne umjetnosti u Hrvatskoj. Rekonstrukcija u Muzeju hrvatskih arheoloških

spomenika u Splitu široka je 5,7 m, što upravo odgovara širini crkve koju je istražio Frano Radić. Plutej oltarne pregrade s mrežom od tropnutog pletera koju u tri vodoravna niza čini niz ornamentata od 18 kružnih polja, a u njima su naizmjenično isklesani reljefi ptica, rozeta i tzv. Salomonov čvor svakako jedan od najljepših klesarskih proizvoda starohrvatske umjetnosti.

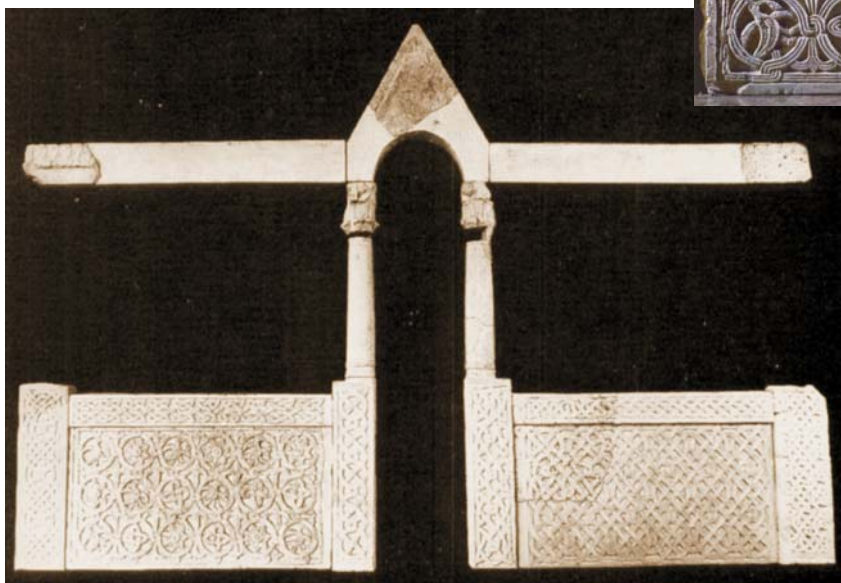
Ako dakle stare i raskošne crkve, građene krajem 9. ili početkom 10. st., više nema ni u tragovima, ipak svojim prije prikupljenim ostacima plijeni svojom ljepotom. Štoviše uočena je stilaska podudarnost koljanske skulpture s onom istodobnom iz Biskupije kod Knina, što znači da je cijeli gornjocetinski prostor bio u sastavu srednjovjekovne kninske župe.

No nije crkva u Gornjim Koljanima bila raskošna samo po svom kamenom namještaju. U grobovima u

Plutej oltarne pregrade crkve u Gornjim Koljanima

crkvi i izvan nje bili su raznovrsni prilozi, poput mačeva, ostruga i različitih naušnica (posebno jednojagodnih, tzv. sljepoočničarski). Većina je grobova bila pokrivena nadgrobnim spomenicima, ali su ih mještani raznijeli i prije prvih Stanićevih istraživanja. Prema Stanićevim tvrdnjama u crkvu je bilo ugrađeno dvadesetak ulomaka antičkih natpisa i drugih antičkih spomenika. Većina ih je danas u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika i u Arheološkom muzeju

Rekonstruirana oltarna pregrada crkve u Gornjim Koljanima

u Splitu. Dio je nalaza u grobovima pronađen i tijekom revizijskih istraživanja, a tada su nađeni i novi ulomci starokršćanskih i predromaničkih dijelova crkvenog namještaja.

Položaj groblja i crkve u Gornim Koljanima za posljednjih arheoloških istraživanja

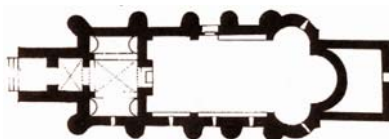
Oko crkve je bilo formirano groblje koje je služilo za pokapanja sve do početka 16. st., a veličina tog groblja svjedoči da je riječ o jednom od najvećih hrvatskih groblja i naselja u gornjoj Cetini uopće. Kada je crkva srušena nije poznato, no vjerojatno je to bilo najkasnije u 13. st., jer su mnogi spoliji pronađeni u okolnim mlađim crkvama. Kao posebnu zanimljivost valja spomenuti da je karoliški mač tipa X, pronađen u jednom grobu u Koljanima, prije pedesetak godina poklonjen ondašnjem etiopskom caru Heile Selasiju za njegova boravka u Splitu [1], [6].

Crkva Sv. Spasa u Vrh Rici

Crkva Sv. Spasa u selu Cetina, južno od naselja Milaši i uz sjeverni rub Cetinskog polja, nesumnjivo je jedna od najpoznatijih, najvrjednijih i najslavnijih hrvatskih crkava. Uostalom to je najstariji gotovo u cijelosti sačuvani zvonik u Dalmaciji, a time i u Hrvatskoj. Za slavu koju Sv. Spas uživa dovoljno je reći da je jedan cijeli broj *Starohrvatske prosvjete*, svezak 22. iz 1995., kojim je proslavljena stogodišnjica izlaženja tog časopisa, u cijelosti posvećen toj crkvi. Građena je u posljednjoj četvrtini 9. st., u vrijeme hrvatskog kneza Branimira, a dali su je izgraditi, svjedoči nam natpis na kamenim gredama otlarne pregrade, u slavu Kristovu, za spas svojih duša, uresiti (knin-

ski) župan Gostiha, majka mu Nemira i njegovi sinovi.

Crkva je trudom i marom Stjepana Gunjače [7] 1947. i 1954. godine temeljito istražena i konzervirana, a to što je mnogi drže najvrjednijim graditeljskim dometom starohrvatskog graditeljstva iz vremena narodnih vladara ponajviše zahvaljuje činjenici da je i jedina crkva kojoj su zidovi sačuvani do visine krova. U sebi je ujedinila i za hrvatsku i za europsku predromaniku nekoliko

Tlo crt crkve Sv. Spasa

novih i izvornih graditeljskih rješenja: trikothalno svetište, dvokatni predbrod (*westwerk*) na zapadu uz glavni brod, zvonik na zapadnom pročelju i niz polukružnih kontrafora na vanjskom plaštu koji je svojstven starohrvatskim crkvama oko središta stare hrvatske države, pa se stoga nazivaju "kraljevskom predromanikom", što je izraz koji je prvi uveo Vladimir Gvozdanović (Goss). Pripada grupi jednobrodnih longitudinalnih građevina sa zvonikom na pročelju i troapsidnim svetištem na istoku (današnja je četvrtasta apside podignuta u 13. ili 14. st. na mjestu polukružne).

Upravo karakteristično trikothalno svetište koje čini polovica šestorolista, upućuje na pretpostavku da se crkva tipološki naslanja na starokršćanske uzore i na centralne crkvene građevine, koje su dosta česte u hrvatskom graditeljstvu između 9. i 11. st., te da je na od-

ređen način svojim tlocrtom prijelazni graditeljski tip iz slobodnih centralnih građevina našega crkvenog graditeljstva prema novim i monumentalnijim oblicima čija je gradnja u Hrvatskoj ustaljena tijekom 11. st.

U 13. i 14. st. uz sjeverni je zid dograđeno nekoliko prostorija, a veći je dio izvornog svetišta, koje je uključivalo trijumfalni luk i središnju polukružnu apsidu, srušen i pregrađen u već spomenutu četvrtastu i nepravilnu apsidu. Kao jedan od dokaza te kasnosrednjovjekovne pregradnje na sjevernom je pilastru trijumfalnog luka stajao ugrađeni ulomak s ranosrednjovjekovnim pletetrom koji su sredinom 1983. dali

Novi kamen s pletetrom na mjestu otučenog

Crkva Sv. Spasa i groblje snimljeno iz zraka

Pogled na crkvu Sv. Spasa s grobljanske ograde

otući pravoslavni svećenici iz manastira Dragović, vjerojatno sa željom da izbrišu tragove starohrvatskog postanka i katoličke pripadnosti. Iste su godine na crkvi suhozidom bili pregrađeni svi prozori, a na vrata sjevernog zida i na zapadno pročelje stavljena željezna vrata. Tom je prigodom bio betoniran i gljivasti luk

na vratima sjevernog broda. Srećom danas su sve te neobične intervencije u graditeljsku baštinu uklonjene, a i na mjestu otučenog pletera postavljen je novi isklesani kamen.

Jaki polukružni kontrafori s vanjske strane bočnih zidova nude mogućnost da je crkva možda u potpunosti bila presvođena, posebno i stoga što

su tragovi presvođenja sačuvani u međukatnim konstrukcijama predbroda i zvonika. No pravilno raspoređeni četvrtasti polupiloni mogu upućivati i na neka druga rješenja presvođenja glavnog broda. Stoga Tomislav Marasović [8] drži da zasad najispravnije rješenje svodova crkve prikazuje njezina maketa u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, gdje svodovi nisu do kraja riješeni.

Ipak drži da s obzirom na organizaciju prostora crkva ima čak šest zasebnih prostornih cjelina: nad prizemljem i prvim katom zvonika, nad prizemljem i prvim katom predbroda, nad brodom

i nad trikonhalnim svetištem. Svod prizemlja zvonika je bačvast i slijedi uzdužnu os crkve, a svod prvog kata je križno-kupolnog tipa. Svod prizemlja predbroda, iako vrlo slabo sačuvan, imao je lezene i pojasnice koje su bočne prostore dijelili bačvastim svodom, a središnji je prostor bio četvrtasta tlocrta i križno-kupolno presvođen. Svodovni sustav gornjeg prostora predbroda nije sačuvan, ali je vjerojatno slijedio onaj u prizemlju, a bio je možda natkriven dvostrešnim krovom od kamenih ploča. Nad crkvenim brodom gotovo je sasvim sigurno bio bačvasti svod, a obli su kontrafori imali funkciju pridržavanja, dok postojanje kupole tek treba istražiti. Svodovni sustav prezbiterija temeljio se na pojasnicama i lezenama u bočnim apsidama, a svetište je bilo nadsvođeno polukalotom koju su raščlanjivale i podupirale polukalotea u apsidama.

Unutrašnjost westverka crkve Sv. Spasa

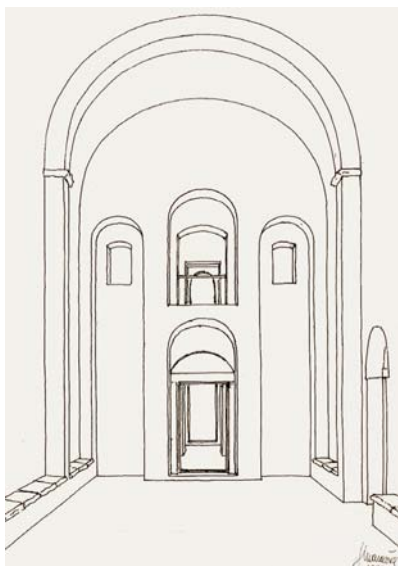
Najvažnija je i najznačajnija inovacija crkve Sv. Spasa je preuzeta iz karolinškoga crkvenog graditeljstva koji je temeljen na novoj zapadnoeuropskoj liturgiji. To je tzv. *westwerk*, koji se još naziva i zapadno zdanje, zapadni korpus, predcrkva, antéglise i occidental, a može se prepoznati i u crkvi Sv. Lovre u Zadru, ali i temeljima mnogih drugih onodobnih crkava u Dalmaciji.

Zvonik crkve Sv. Spasa, najočuvaniji predromanički zvonik u Hrvatskoj

Nastanak i svrha *westwerka* tumači se kao dvokatni prostor koji je privatna kapela vladara ili nekog drugog velikodostojnika, ali i kao dio kulta Isusa Krista – Spasitelja. Taj se kult štuje u oba prostora predbroda, u kripti u prizemlju i u kapelici na katu. Kako je ovdje ime donatora crkve poznato s oltarne pregrade, a kako je isto tako iz tog natpisa poznato da je crkva bila namijenjena Kristu Spasitelju, time je nedvosmisleno potvrđeno da je *westwerk* preuzet pod karolinškim utjecajem iz zapadnoeuropskoga crkvenog kruga [6], [8], [9].

Crkva Sv. Spasa u Vrh Riki ili Vrhriki, a neznatni su tragovi tog naselja otkopani u Pivnicama, zapadno od crkve Sv. Spasa, bila je vjerojat-

Rekonstrukcija unutarnjeg izgleda *westwerka*

no i župna crkva toga velikog naselja, o čemu svjedoče i mnogi grobovi uokolo nje, a ukapanja su oko crkve trajala do današnjih vremena. To naselje nije bilo utvrđeno i stradalo je već u prvim turskim prodorima u Cetinsku krajinu (1452. i 1469.). Stanovništvo se razbjegalo na sve strane, a zna se da su iz njega potjecale brojne ugledne hrvatske plemenaške obitelji, između ostalih Čubranići, Križanići, Mihočevići i Beri-

Obli kontrafori crkve Sv. Spasa

slavići (Ciprijanići). Dio se stanovništva u bijegu pred Turcima sklonio među zidine nedaleke utvrde Prozor i tako je utemeljena nova Vrhrika odnosno današnja Vrljika.

No nakon odlaska Turaka u 17. st. prostor su naselili srpski doseljenici, a njihovi su potomci počeli svojatati crkvu Sv. Spasa i zabranjivati pristup istraživačima, pa je i fra Lujo Marun koji ju je pokušavao istraživati gotovo stradao. Tek se Stjepanu Gunjači nakon II. svjetskog rata pružila prilika za temeljita istraživanja iako su mnogi o toj crkvi često pisali (Alberto Fortis, Ivan Lovrić, Josip Alačević, Stjepan Zlatović, Lujo Marun i Ljubo Karaman). Velika je zasluga Gunjače što je otkrio izvorno istočno pročelje s tri apside i oltarnu pregradu s natpisom te što je utvrdio da je zvonik bio sastavni dio crkve (*westwerk*) s posebnim ulazom sa sjevera, ali i posebnost i izvornost obliha kontrafora. Na temelju toga je zaključio da crkva potječe iz 9. st.

Gunjačina su otkrića višestruko potvrđena, ali su potaknula brojne rasprave i razrade. No svojatanja ipak nisu prestajala, o čemu svjedoče i

već opisani događaji iz 1983. Tijekom Domovinskog rata u negdašnjoj "Srpskoj republici Krajini" izvjesni je Veljko Đ. Mišina, u nevelikoj knjizi nastaloj uglavnom na temeljima brojnih tekstova prikupljenih iz beogradskog tiska, pokušao dokazati kao Sv. Spas pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi i da ju je izgradio "srpski pravoslavni kralj Bosne Tvrtko za svoje srpske podanike na Cetini". Zbog toga crkva nije stradala, a čak su je nastojali i rekonstruirati. Projekt je izradio Ilija Protić, dipl. ing. arh., koji je namjeravao iznad glavnog broda ispred prezbiterija izgraditi i kupolu [9].

Uokolo crkve istraženo je ukupno 1162 grobova, a u njima su pronađeni brojni prilozi, nakita, novca, željeznih noževa, kresiva, ostatci tkanina i sl. Ti su nalazi uglavnom iz 14. i 15. st., a od njih je osobito zanimljiv raskošni gotički pojas. Najvrjedniji je nalaz, pozlaćena kadionica, pronađena nedaleko od crkve, koja pripada karolinškom kulturnom krugu, a vjerojatno su ju donijeli franjački misionari koji su pokrštavali Hrvate krajem 8. i početkom 9. st. [6], [7], [8], [9], [10].

Ostale ranokršćanske crkve

Pronađeni su tragovi mnogih drugih crkava, pretežno ranokršćanskih, ali uglavnom nisu provedena temeljita istraživanja ili su nalazišta potpuno devastirana tako da ih se više ne može

Pilastar oltarne pregrade s položaja Okolište u Trilju

Ulomci kamene plastike iz predromaničke crkve u Grabu

ni pronaći. Tako je u Trilju tijekom građevinskih radova na položaju Okolište pronađena nekropola s grobovima, ali i jedan ukrašeni ranokršćanski pilastar. Ipak do danas nisu pronađeni tragovi crkve kojoj je pripadao iako je njezino postojanje spomenuto u jednom dokumentu iz 7. st. Na položaju Grebčine u Grabu pronađeni su ulomci pilastara s troprutim pletrom, a u blizini škole u tom mjestu ušlo se u trag apsidnoj građevini sa stiliziranim četverolisnim kapitelom, no daljnja istraživanja nisu provedena.

U Gali, srednjocetinском naselju, gdje rijeka svojim rukavcem zatvara otočić Gacko, u melioracijskim je radovima 1950. uništen arheološki lokalitet u kojem su uz gomilu kamena stajali i antički zidovi znatne visine. Naknadno je Branimir Gabričević na osnovi podataka u temeljima rekonstruirao približan tlocrt građevine na kojoj nisu uočeni tragovi apside i koja nužno ne mora biti crkvenog podrijetla. Na istom je lokalitetu pronađen i vrlo zanimljiv plutej oltarne pregrade, koji je stilski sličan nalazima skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima i crkve Sv. Andrije na Čiovu, i vjerojatno potječe s kraja 7. ili početka 8. st. U ovom se mjestu u 17. st. spominju sajmovi Sv. Gale (o tom svecu nismo ništa uspjeli otkriti) koji se održavaju tri puta na godinu, što bi značilo da je naziv mjesta zapravo sanktorem i da potječe od sveca kojemu je bila posvećena crkva.

Jedan dokument iz 6. st., koji spominje kastel Asinio, nagovještava postojanje ranokršćanske crkve i u Sinju. Na položaju Općinske lokve u jugoistočnom dijelu grada početkom 20. st. pronađeni su tragovi nekoga složenoga antičkog zdanja koje je Bulić oprezno pripisivao crkvi, posebno zato što su radove nadgledali amateri i što nisu dovršeni. Pronađeni su i tragovi mozaika pa se vjerojatno radilo o stambenoj ili termalnoj građevini koja je naknadno bila prilagođena i

crkvenoj svrsi. Danas na površini nema nikakvih tragova. Valja reći da u Čitluku (Aequumu) zasad nisu pronađeni nikakvi tragovi bilo koje sakralne građevine.

Plutej oltarne pregrade starokršćanske crkve u Gali

U Potravlju, na lokalitetu Grudine, don Lujo Marun otkrio je krajem 19. st. ranokršćansku građevinu koja nije bila odveć zanimljiva *Kninskom starinarskom društvu* pa su izvještaji o toj građevini vrlo oskudni, a dijelom i proturječni. Navodno se radilo o velikoj trobrodnoj bazilici (25 x 21 m) s tri polukružne apside na sjevernoj strani, od kojih je zapadna bila ojačana lezenama i opremljena klupom za svećenstvo. U središtu su navodno bili pronađeni ostatci marmornih stupića, oltara i ciborija. O toj ranokršćanskoj građevini u Potravlju, kojoj se danas ne zna ni točan položaj, svjedoče i ostatci crkvenog namještaj na jednoj pronađenoj fotografiji, a prema kapitelima i prošupljenim plutejima ili tranzenama moglo bi se čak zaključiti da potječu iz 5. st.

U Vučipolju je utvrđena, iako nije istražena, jedna ranokršćanska građevina. Dijelovi kamenog namještaja pronađeni su u Dragoviću (pokraj starog manastira) i na još nekim mjestima s lijeve strane Cetine u vrličkom kraju, ali je poslije utvrđeno da svi potječu iz crkve u Velikim Koljani-

ma. U Otišiću su antički ostatci bili natjerali Karla Patscha da pretpostavi postojanje znatne aglomeracije, a na položaju Crkvine ušlo se u trag ranokršćanskoj crkvi s polukružnom apsidom i narteksom, vjerojatno iz 6. st., ali istraživanje nije dovršeno.

U naselju Kijevo, na platou brijega na kojem se danas nalazi i seosko groblje i župna crkva Sv. Mihovila,

Ulomak starokršćanskog pluteja s gradine u Kijevu

koja je minirana 1991. i potom ponovno obnovljena, pri kopanju novih grobova pronađeni su brojni ostatci. Pretežno potječu iz prapovijesnog razdoblja, pa je tu vjerojatno bila značajna prapovijesna gradina. No povremeno se pronalaze i ostatci zidova sa žbukom, antičkih tegula, novca te ulomaka antičkih keramičkih i staklenih posuda. Pronađen je i jedan stupić sa sraslim kapitelom te dijelovi oltarnog pluteja. Stoga se vjeruje da je tu postojala i starokrš

ćanska crkva, vjerojatno iz 6. st., ali su njezini tragovi znatno uništeni pri gradnji nove crkve, koja je na temeljima stare, također novije, izgrađena 1933. godine. Nedaleko sadašnje crkve nalaze se dva stećka (Marun ih 1891. spominje 15), a u jednom je pronađen ostruga iz kasnog srednjeg vijeka i jedna pozlaćena naušnica [1], [5], [6].

Zaključak

Područje Cetinske krajine bilo je vrlo dobro naseljeno još iz prapovijesnih vremena pa stoga obiluje tragovima brojnih kultura. Šteta je što se o nalazima dugo vremena nije vodila nikakva briga, pa su mnoga prapovijesna, antička i srednjovjekovna nalazišta nepovratno uništena. Poslije su možda i više štete napravila nestručna istraživanja, posebno pomama za antičkim nalazima i za ostacima iz doba nastanka hrvatske državnosti.

Ostala su nalazišta bila uglavnom zanemarena, a nažalost ni danas se ne istražuju neka poznata ili pretpostavljena nalazišta, posebno iz razdoblja ranog kršćanstva. No ni briga o postojećim i priznatim nalazištima, od kojih su neka nadaleko poznata i priznata, nije osobita, a o tome svjedoče opisana zbivanja vezana uz crkve Sv. Mihovila u Brnazima, eventualnu crkve Sv. Luke u Otoku, os

tatke crkve u Koljanima ili problemi oko pokušaja svojatanja i krivotvorenja nastanka crkve Sv. Spasa u Cetini.

IZVORI

- [1] Milošević, A.: *Arheološka topografija Cetine*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 1998.
- [2] Milošević, A.: *Sinj i Cetina u starohrvatsko doba*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 1996.
- [3] Vežić, P.: *O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku*, Diadora (1991.), 13., str. 323-368
- [4] Gunjača, S.: *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja*, Starohrvatska prosvjeta III. (1955.), 4., str. 85-134
- [5] Migotti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [6] Milošević, A.: *Vrlika – starohrvatska župa Vrh Rika*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 1997.
- [7] Gunjača, S.: *Radovi na crkvi Sv. Spasa na vrelu Cetine* (prettisak), Starohrvatska prosvjeta III. (1995.), 22., str. 29-36
- [8] Marasović, T.: *Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine – prilog tipološkoj analizi*, Starohrvatska prosvjeta III. (1995.), 22., str. 37-53
- [9] Jurković, M.: *Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westverka u hrvatskoj predromanici*, Starohrvatska prosvjeta III. (1995.), 22., str. 55-75
- [10] Petricioli, I.: *Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine*, Starohrvatska prosvjeta III. (1995.), 22., str. 19-28

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

